

KAYITDIŞI SEKTÖRÜN EKONOMİDEKİ ROLÜ TARTIŐMALARI ÜZERİNE: BİR LİTERATÜR TARAMASI¹

Elşen Resuloğlu BAĐIRZADE²

ÖZ

Bu alıőma kayıtdışı sektörün ülke ekonomilerindeki rolünü konu edinen bir literatür taramasıdır. Çalışmada öncelikle kayıtdışı ekonomi kavramına açıklık getirilmeye çalıőılmış ve sonra ise bu sektörün ülke ekonomisindeki rolüne ilişkin mevcut yaklaşımlar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırma bu alandaki temel teorik ve ampirik çalıőmaları kapsayacak şekilde yapılmıştır. Araştırma sonucu literatürde kayıtdışı sektörün ülke ekonomisindeki rolüne olumlu ve olumsuz olmakla, iki temel yaklaşımların olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda da araştırma sonuçları göstermiştir ki, uzun vadeli perspektifte kayıtdışı sektöre olumsuz yaklaşımın daha tutarlı olduğu yönünde artık literatürde belli görüş birliği oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kayıtdışı Ekonomi, Vergi Kaakçılığı, İktisat Politikası

JEL Sınıflandırması: E26, O17, H26, E60

ON DISCUSSIONS OF THE ROLE OF HIDDEN SECTOR IN ECONOMY: A LITERATURE REVIEW

ABSTRACT

This study is a literature review focusing on the role of the hidden sector in economies. Firstly, the study tried to clarify the concept of the hidden economy and then the current approaches on the role of this sector in economy was examined in detail. The research was made to cover the basic theoretical and empirical studies in this area. As a result of the research, in literature, there are two main approaches on the role of hidden sector in economy: positive and negative. At the same time, results of the research have shown that the negative approach to hidden sector is more consistent in long-term perspective and there is a consensus in this direction in the literature.

Keywords: Hidden Economy, Tax Evasion, Economic Policy

JEL Classification: E26, O17, H26, E60

---

¹ Bu alıőma, yazarın 28 Ağustos-2 Eylül 2012'de Ukrayna-Kırım-Akmescit'te düzenlenen 10. Türk Dünüyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunmuş olduğu "Kayıtdışı Sektörün Ekonomideki Rolü Üzerine: Bir Literatür Taraması" başlıklı bildirisinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

²Öđr. Gör., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, İktisat Bölümü, e.bagirzade@gmail.com,

1. Giriş

Çeşitli ülkelerde kayıtdışı ekonomiyle ilgili devlet politikaları gözden geçirildiğinde, bu politikaların kayıtdışı sektörün ülke ekonomisindeki rolü ve oluşum nedenleriyle sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir. Kayıtdışı sektörün kayıt altına alınmasını konu edinen akademik çalışmaların değerlendirilmesi ise göstermektedir ki, bu yönde yanıtlanması gereken ilk soru kayıtdışı sektörün ülke ekonomisindeki rolünün ne olduğu sorusudur. Yani bu sektör kayıt altına alındığı takdirde ülke ekonomisi kazanacak mı? Yoksa kaybedecek mi? Veya kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınmasının ekonomiye getireceği yükler neler olabilir? Bu bakımdan kayıtdışı sektörün ekonomideki rolünü konu edinen teorik ve ampirik çalışmaların araştırılması büyük önem arz etmektedir. Çalışmada bu alandaki literatür önemli ölçüde taranmış ve araştırma sonuçlarına dayanılarak mümkün genellemeler yapılmıştır.

2. Kayıtdışı Ekonomi Kavramı

Kayıtdışı ekonomi kavramına ortak yaklaşımın oluşturulmasıyla ilgili bilimsel arayışların temelleri 1980'li yıllarda atılmış ve BM'nin 1993 Ulusal Hesaplar Sistemi Sözleşmesi'nin onaylanmasından sonra daha da yaygın hale gelen makroekonomik yaklaşımla yeni bir aşamaya gelinmiştir. Bugün, literatürde en yaygın yaklaşım olarak öne çıkan makroekonomik yaklaşım, kayıtdışı ekonomi kavramına millî gelir istatistikleri, diğer ifadeyle GSYİH hesaplamaları çerçevesinde tanımın verilmesine çalışmaktadır ki, bu da 2002 yılında BM, IMF, ILO, OECD ve BDT STAT tarafından yayınlanan "*Gözlemlenmeyen ekonominin ölçümü: El Kitabı*"nda (Mavi Kitap) yer alan kavram ve yaklaşımlara dayanmaktadır (Özsoylu, 1996:12-13; Schneider ve Enste, 2002:7). Literatürde kayıtdışı ekonomi tanımları arasındaki mevcut farklılıklara değinen Akalın'a göre de (1996:29) böyle bir durumun ortaya çıkmasının temelinde bazı yazarların kayıtdışı ekonominin makroekonomik kavram olduğunu unutmaması yatmaktadır.

Makroekonomik yaklaşım, kayıtdışı ekonomi kavramını BM'nin 1993 Ulusal Hesaplar Sistemi Sözleşmesi gereğince GSYİH göstergesini elde etmek amacıyla kayıtlara yansıtılması gereken ekonomik faaliyetlerin reel olarak kayıtlara yansıtılmayan bölümü gibi ele almaktadır (Schneider ve Bajada, 2003:3). Makroekonomik yaklaşımda bir ekonomik faaliyetin kayıtdışı ekonomi kavramı kapsamına alınması için, o faaliyetin, sonucunda katma değer yaratıldığı üretken faaliyet olma, piyasaya yönelik olma ve resmi istatistikler tarafından kayıtlara yansıtılmama gibi üç ölçüde de uygun olması gerekmektedir (Frey, 1994:92; Özsoylu, 1996:25-26; Witte, 2008:28-29).

Böylece, makroekonomik yaklaşım temel alınmakla, kayıtdışı ekonomi kavramının kesinleştirilmesi ve onunla ilgili ortak tanımın oluşturulması çabalarının sonucu olarak, bu kavramın "*yasalara tamamen uyulmadan (suç teşkil eden sektör) veya yasaların bazı taleplerine uyulmadan yürütülen (suç teşkil etmeyen sektör), üzerinde kamu kurumlarının düzenleme ve denetim fonksiyonlarının*

gerçekleştirilemediği, ulusal gelir istatistiklerinin mevcut hesaplama metodlarıyla ölçümlenmelerinin yapılamadığı ve bu yüzden de resmi hesaplanan GSMH göstergesinin kapsayamadığı, katma değer yaratıldığı piyasa yönlü ekonomik faaliyetlerin toplamı” gibi tanımlanması mümkün olabilmektedir (Bağırzade, 2012:216).

3. Kayıtdışı Sektörün Ekonomideki Rolü Üzerine Farklı Yaklaşımlar

Literatürde kayıtdışı sektörün ekonomideki rolüne ilişkin çeşitli yaklaşımlar mevcuttur¹. Tablo 1’de sunulduğu gibi kayıtdışı ekonominin etkilerine dayanılarak oluşturulan ve ampirik çalışmalarla da desteklenen bu yaklaşımlar olumlu ve olumsuz olmakla, iki temel gruba ayrılabilir.

3.1. Olumlu Yaklaşım

Bu yaklaşım kayıtdışı sektörün olumlu etkilerine dayanmaktadır. Tablo 1’de de sunulduğu gibi kayıtdışı sektörün çeşitli makroekonomik, mikroekonomik, kamu maliyesi ve sosyal parametreler üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu saptanmıştır. Bu yaklaşıma taraf olanların büyük çoğunluğu modern kayıtdışı ekonomi kuramı çerçevesinde ortaya çıkmış dualist, yapısalcı ve legalist ekollerin temsilcileri, aynı zamanda da neoliberal ekonomistlerdir.

Martino (2005) kayıtdışı sektörü, İtalyanların yaratıcılık yeteneklerini göstermesi bakımından ve ülkeyi iflastan kurtaran bir ikinci İtalyan mucizesi gibi ifade etmiş, Ghersi (1997) ise bu sektörün Latin Amerikası’nda ortaya çıkışını totaliter ve geri kalmış toplumlarda kapitalist ruhun taşıyıcıları olan mütteşebbislerin bir devrimi gibi değerlendirmiştir. Ghersi hatta daha da ileri giderek, bu olayı Christophor Columb’un Amerika’ya ulaşmasından sonraki en önemli olay gibi nitelendirmekte ve bu devrimin yankılarını ABD, Avrupa ve Afrika’da bulunduğunu göstermektedir (Ghersi, 1997:108).

Skolka’ya göre (1984) kayıtdışı ekonomi gelirlerin yeniden bölüşümünü gerçekleştirmekle olumlu refah etkisi potansiyeli taşımaktadır. Portes vd. (1989) kayıtdışı sektörün ekonomik konjunktürdeki değişimlere anında uyum sağlayabildiğini ve bu bakımdan ekonomik gelişim için zorunlu olan yapısal değişimlerin hızlanmasına yardım edebileceğini göstermektedir. Prager (1983) ve Carter (1984) kaynakların yeniden bölüşümünün mükemmel olmayan bir biçimde planlandığı az gelişmiş ülkelerde resmi sektörün sağlayamadığı ürünlerin kayıtdışı sektör tarafından arz edildiğini iddia etmektedir. Harding ve Jenkins (1989) kayıtdışı

¹ Bu yaklaşımlar Frey (1994:91), Lemieux (2007:20-25), Eilat ve Zinnes (2000:43-46), Bernabe (2002:56), Schneider ve Enste (2002b: 157-177), Spiro (2005:179-193), Bajada ve Schneider (2005:3-6), Winkler (1997:219-220), Oviedo vd.(2009:8), Fleming vd. (2000:394-395), Wallace vd. (2004:8-10), Yılmaz (2006:153), Kıldış (2000), Özsoylu (1996:7,45-54), Işık ve Acar (2003:130-131), İkiz (2000:10-13), Aydemir (1995:94-127), Aydın (2006:25-27), Karagül (1997:190-191), Yetim (1999:13-14), Kırbas (1995:20-25), Altuğ (1999:480-487), Erdağ (2007:91-100), Ülgen ve Öztürk (2007:4), Us (2004:13-15), Bakkal (2007:86-107), Şişman (1999:102-114), Soyulan (2008a:39-47), Latov (2006:46-52) gibi araştırmacıların çalışmalarında yer almıştır.

ekonominin yalnızca rekabet yaratmadığını, aynı zamanda da ücretler üzerinde baskıyı azalttığını ve enflasyonu düşürmekle ekonomik büyümeyi tetiklediğini göstermektedir. Schneider ve Enste (2002:164) ise Bill Gates'in garajdan başlayan yenilikçi faaliyetlerini de örnek göstererek, kayıtdışı ekonominin yenilikçi potansiyelinin olduğunu düşünmektedir.

Tablo 1: Kayıtdışı Sektörün Ekonomideki Rolü Üzerine Farklı Yaklaşımlar

Etkiler	OLUMLU YAKLAŞIM	OLUMSUZ YAKLAŞIM
Makroekonomik	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ekonomik büyümeyi hızlandırıyor ✓ İşsizliyi azaltıyor ✓ Enflasyonu bastırıyor ✓ Ekonomik krizleri "hafifletiyor" ✓ Atıl kaynakları harekete geçiriyor ✓ Toplam arzı artırıyor ✓ Resmi sektör için ek talep oluşturuyor ✓ Resmi sektör için mali kaynak yaratıyor ✓ Etkin olmayan ekonomi politikası sonuçlarını netralize ediyor ✓ Tasarrufları hızla yatırıma dönüştürüyor 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ekonomik büyümeyi azaltıyor ✓ Enflasyonu yükseltiyor ✓ Ekonomik istikrarsızlık yaratıyor ✓ "Dolarizasyon" düzeyini yükseltiyor ✓ İstatistik verileri çarpıtmakla iktisat politikasının etkinliğini azaltıyor ✓ Kaynakları kayıtdışıya uygun sektörlere aktararak toplam ekonomik verimliliği düşürüyor ✓ İhracat potansiyelini kısıtlıyor ✓ Ülkeden sermaye kaçışını artırıyor ✓ Ekonomide daha fazla kayıtdışılık doğuruyor
Mikroekonomik	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Girişimci maliyetlerini düşürüyor ✓ Katı bürokrasiden kaçınma olanağı sağlıyor ✓ Ucuz mal ve hizmet arz ediyor ✓ Kişiler için ek gelir kaynağıdır ✓ İç piyasada rekabeti güçlendiriyor ✓ Tekellere "darbe" indiriyor ✓ Dış piyasada rekabet üstünlüğü sağlıyor ✓ "Has" piyasa ilişkileri sunuyor ✓ Daha esnek çalışma zamanı sunuyor ✓ Çalışanlara daha fazla özgürlük sunuyor ✓ Daha insani iş ortamı oluşturuyor ✓ İnnovasyon için ek potansiyel oluşturuyor 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kamu hizmetlerinden mahrum bırakıyor ✓ Sağlam mali kaynaklara erişimi engelliyor ✓ Haksız rekabet ortamı yaratıyor ✓ İşletmeleri küçülterek verimliliği düşürüyor ✓ Markalaşmayı engelliyor ✓ Reklam olanaklarını ortadan kaldırıyor ✓ "Kayıtdışılık" maliyetleri oluşturuyor ✓ İnnovasyon potansiyelini zayıflatıyor ✓ Sağlıksız çalışma ortamı yaratıyor ✓ Tüketici haklarını ihlal ediyor ✓ Sendika kurumunu zayıflatıyor ✓ Dış piyasalarda rekabet gücünü düşürüyor
Kamu Maliyesi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kayıtdışı sektörde oluşan gelirlerin önemli bir kısmı resmi sektörde harcandığından dolayı vergilerden sağlanan gelirleri artırıyor 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kamu gelirlerini azaltıyor ✓ Resmi sektörde vergi yükünü yükseltiyor ✓ Dürüst vergi mükellefleri "cezalandırılıyor" ✓ Kamu hizmetlerini kısıtlıyor ✓ Vergi ahlakını tahrip ediyor ✓ "Free-rider" sorunu yaratıyor ✓ Vergi otoritesini zayıflatıyor
Sosyal	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sosyal "patlamalar"ı önüyor ✓ Vasıfsız işgücüne istihdam sağlıyor ✓ Adaletsiz gelir bölüşümünü "hafifletiyor" ✓ Yolsuzluğu azaltıyor 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sosyal sigortadan yoksun insan kitlesi oluşturuyor ✓ Ekolojik sorunları derinleştiriyor ✓ Çarpık şehirleşme doğuruyor ✓ Çocuk emeğini teşvik ediyor ✓ Devletin egemenliğini zayıflatıyor ✓ Sosyal ahlakı tahrip ediyor ✓ Yolsuzluk ve rant arayışını genişletiyor ✓ Demokrasi ve hukuk sistemini zayıflatıyor ✓ Vatandaşın devlete bağlılığını zayıflatıyor ✓ Toplumda suç oranını yükseltiyor

Kaynak: Literatür taraması sonucu Bağırzade tarafından oluşturulmuştur.

1982 yılında kayıtdışı ekonominin vergi gelirleri üzerinde olumlu etkisinin olabileceğini öngören Peacock-Shaw modeli Peacock ve Shaw (1982) tarafından ortaya atılmıştır. Modele göre vergi kaçırılan gelirin marjinal tüketim eğilimine bağlı olarak, sonuçta ulaşılan vergi geliri kaybedilen vergi gelirini kapatabilir. Çünkü vergi kaçırma kişilerin harcanabilir gelirini artırdığından yüksek marjinal tüketim eğilimi ekonomide gelirin çoğaltan etkisini de yükseltecek ve sonuçta dolaylı vergi tabanını genişletecektir. Model'e göre marjinal tüketim eğilimi 1'e yaklaştıkça, dolaylı vergi gelirleri yükselecek ve doğrudan vergilerdeki kaçırımları kapatacak, hatta ondan fazla olacaktır (Erdağ, 2007:58-59).

Ulusal gelir modeli çerçevesinde oluşturulan bu tip diğer bir yaklaşım da istihdam vergilerini kaçırmanın milli gelir üzerinde olumlu etki yaratacağına ilişkindir. Şöyle ki, vergi kaçırıldığı durumda ücretler üzerinde vergi yüküne bağlı olarak, harcanabilir ücret düzeyi yükselecek, aynı zamanda da ücretlerin işveren üzerindeki yükü azalacaktır. Böyle bir durumda bir taraftan harcanabilir ücret düzeyinin artması işgücü arzını yükseltecek, diğer taraftan da işveren için işgücü maliyetlerinin azalması işgücüne talebi artıracaktır. Sonuçta ekonomik büyüme hızlanacak ve devletin vergi gelirleri de yükselecektir (Erdağ, 2007:59).

Kayıtdışı ekonominin olumlu etkisiyle ilgili yukarıdaki fikirler bazı ampirik çalışmalar tarafından da desteklenmiştir. Şöyle ki, Schneider ve Klinglmair (2004) tarafından yapılan ampirik bir araştırmaya göre 1990-2000 yılları arasında kayıtdışı sektörün %1 artışının resmi ekonomik büyümede Gelişmiş Ülkeler için %7,7 ve geçiş ülkeleri için %9,9 oranında bir artışa neden olduğu ortaya çıkmıştır. Schneider ve Hametner (2007) tarafından Kolombiya için yapılan bir ampirik araştırmanın sonucuna göre 1977-2002 yılları arasında kişi başına GSMH'daki %1,11 oranında ortalama artışın %0,07-0,27 oranı kayıtdışı sektörden kaynaklanmıştır. 1985 yılında Marie Christine Adam ve Victor Ginsburgh'un Belçika için yaptığı bir araştırmada da kayıtdışı sektördeki artışın resmi sektörde artışa neden olduğu sonucuna varılmıştır (Schneider ve Enste, 2000:88). Friedrich Schneider'in Almanya ve Avusturya'da yaptığı çalışmalarda kayıtdışı sektörden kazanılan gelirlerin 2/3 kısmının resmi sektörde harcandığı ortaya çıkmıştır (Schneider ve Enste, 2002:171). Dilip Bhattacharyya'nın 1990'lı yıllarda Birleşik Krallıkta yaptığı araştırmalar ise 1960-1984 yılları arasında kayıtdışı sektörün resmi sektörde mal ve hizmetlere, özellikle dayanıklı mal ve hizmetlere yapılan tüketim harcamalarını ciddi bir biçimde yükselttiğini ortaya çıkarmıştır (Schneider ve Enste, 2000:90).

ILO'nun 1972 yılında Kenya Raporu'nu hazırlayanlar kayıtdışı sektörün işsizliği azalttığını ifade ederek politikacılardan bu sektöre ihtiyatlı yaklaşımlarını istemişlerdir (Altuğ, 1999:272). Yüce (2007:77) tarafından yayınlanan bir anket araştırma sonuçlarına göre de Rusya'nın Hakasya Cumhuriyeti'nde ankete katılanların %19,5'i, Kazakistan'da %18,3'ü, Kırgızistan'da ise %26,3'ü kayıtdışı sektörün istihdamın ciddi bir kaynağı olduğunu belirtmişlerdir.

Kayıtdışı ekonominin olumlu etkileriyle ilgili ampirik araştırmaların en ilginç sonuçları ise onun yolsuzluğu azalttığı yönündedir. Şöyle ki, Dreher ve Schneider'in (2006:15) 120 ülkeyi ve 1994-2002 yıllarını kapsayan araştırmalarının sonuçlarına göre Gelişmiş Ülkeler'de kayıtdışı sektör yolsuzluğu ikame edici rol üstlenerek onun hacminin azalmasına yardım etmektedir. Bu araştırma sonuçlarını destekleyen diğer bir çalışma da Susan Rose-Ackermann tarafından 1997 yılında yapılmıştır (Schneider ve Enste, 2000:91). Bu araştırmalardan çıkarılan sonuca göre Gelişmiş Ülkeler'de kayıtdışı sektör memurlara ek gelir sağladığından yolsuzluğu ikame edici özellik taşımakta ve yolsuzluk oranını düşürmektedir.

Diğer ilginç bir araştırma da 2002 yılında Choi ve Thum (2002:22) tarafından yapılmıştır. Bu araştırma sonuçlarına göre kayıtdışı sektör devletin özel sektöre gereksiz müdahalelerinin hafifletilmesine katkı sağlamakta resmi sektörde ekonomik faaliyetlerin gelişimine olumlu etki yapmaktadır ve bu bakımdan da resmi sektörün tamamlayıcısı gibi kabul edilebilir.

Tüm bu teorik ve ampirik çalışmaların sonuçları bazen politika oluşturucularının kayıtdışı sektörle ilgili tutumlarına da etki yapmıştır ki, bunların da büyük çoğunluğu politikada sağ liberal kanadı temsil etmişlerdir. ABD'de Reagan, İngiltere'de Tetcher, Türkiye'de Özal, Rusya'da Gaydar hükümetleri zamanında bu türlü yaklaşımlara sık sık rastlanılmıştır.

Reagan 1982 yılı Nisan ayında yaptığı bir konuşmada şöyle söylüyor: *"Bu kayıtdışı ekonomisindeki insanlar, eminim ki, bir çok faaliyetlerinde dürüst davranıyorlardır, ne var ki, vergi sözkonusu olduğunda çifte standart uygulamaktadırlar...Hükümet harcamalarını düzenlemek için çabaladıkça bu ödenmemiş vergilerin hesap açığına kapamada ne denli yardımcı olacağını düşünmeden edemiyor insan."*(Altuğ, 1999:226). Özal iktisat politikasında kendinin de ifade ettiği gibi *"ne yaparsanız yapın köşeyi dönün"* yaklaşımını çoğu zaman temel almıştır. İtalyan Başbakanlarından birisi ise düşüncelerini daha açık bir şekilde dile getirmiştir: *"Dile getirmek doğru değil, fakat bu 'kaçırmalar' en az istihdamı göz önüne aldığımızda iyi bir iştir. Eğer vergi memuru kayıtdışı sektöre müdahale ediyorsa, o adaletin sağlanması ilkesinden hareket etmektedir. Fakat bu yolla sadece küçük işletme sahiplerini ve onların çalışanlarını tasfiye etmez, aynı zamanda ülke ekonomisi ve sosyal barışı da ortadan kaldıracaktır"* (Bajada ve Schneider, 2005:6). Sorunun bu yönüne değinen Schneider de (2007:27) gösteriyor ki, Gelişmiş Ülkelerde hükümetler kayıtdışı sektörün azaltılmasına aşağıdaki nedenlerden dolayı o kadar da ilgi göstermemektedirler:

- Kayıtdışı sektörde kazanılan gelirlerin 2/3 kısmı resmi sektörde harcandığından devletin vergi gelirlerindeki kayıplar pek de büyük oranlarda olmayabilir;
- Kayıtdışı sektörde kazanılan gelirler çalışan nüfusun en az 1/3 kısmının hayat standartlarının yükselmesine katkı sağlamaktadır;

- Kayıtdışı sektörün %40-50'i resmi sektörü tamamlayıcı özellik taşımakta, katma değer yaratarak resmi GSYİH artışını yükseltmektedir;
- Kayıtdışı sektörde çalışanların büyük çoğunluğu bununla ikinci iş gibi uğraştığından politik gösterilere katılmaya zamanları kalmamaktadır.

3.2. Olumsuz Yaklaşım

Bu yaklaşım diğerinden farklı olarak kayıtdışı ekonominin olumsuz etkilerine dayanılarak oluşturulmuştur. Tablo 1'de de sunulduğu gibi kayıtdışı ekonominin makroekonomik, mikroekonomik, kamu maliyesi ve sosyal bakımdan önemli olumsuz etkileri olduğu gösterilmektedir. Bu yaklaşımın esas savunucuları daha fazla maliyeciler olmakla birlikte, keynesci ve neokeynesci ekonomistler de bunların sırasındadır (Akalin, 1996:27-28). Bu çerçevede oluşturulmuş temel teoremler ise William Arthur Lewis'in ileri sürdüğü "modernist teorem" (geleneksel sektörlerin kayıtdışı, modern sektörlerin kayıtlı olması) ve Edgar Feige'nin ileri sürdüğü "gizli gelir hipotezi"dir (İkiz, 2000:10-12). Politikada bu yaklaşımın esas savunucuları ise daha fazla sol kanat politikacılarıdır (Altuğ, 1999:226).

Aydemir'in (1995:114) aktardığı üzere Edgar Feige kayıtdışı ekonominin ekonomi politikasını etkisizleştirilmesiyle ilgili kaleme aldığı "*Makroekonomi ve kayıtdışı ekonomi*" isimli makalesinde yazıyor: "*Monetarist yaklaşım enflasyonu izah etmekte yetersiz ve güçsüz kalmıştır. Zira bu görüş enflasyonu yalnız ve yalnız piyasadaki para miktarı (para arzı) ile bağlantılı bulur. Oysa resmi olmayan sektörün (yeraltı ekonomisinin) varlığı, paranın bir ödeme aracı olarak kullanımı hızını, biçimini önemli ölçüde değiştirerek tahlilleri ve tahminleri yanılır. Öte yandan yeraltı ekonomisi, ekonomide verimlilik ölçümünü aksatır. Bu, yaratılan gelirin beyan edilmemesinden ve üretim kaynaklarının resmi sektörden yeraltı ekonomisine aktarılmasından doğabilir. Nihayet, bütün bunların belki de en önemlisi olarak ekonomik araştırmalar, araştırma sonuçlarına dayalı iktisat politikaları yanılıcı, sakat olabilirler. Çağdaş iktisatçıların, iktisat politikası yapıcılarının en sağlam ve güvenilir bilgi kaynağı ve yol göstericisi olması gereken çalışmalar, özellikle ekonometrik araştırmalar gözetlenemeyen, ölçülemeyen ekonominin varlığı yüzünden, sağlığını, güvenilirliğini büyük ölçüde kaybeder". 1979 yılında ABD'de Peter Gutmann ise Altuğ'un (1999:239) aktardığı üzere konuyla ilgili şunları yazmıştır: "*Yönetimin enflasyonla mücadelesi başarısız kalmıştır. Çünkü bu mücadele büyük bir yanılgıya dayanmaktadır. Hükümet işsizlik oranını, tam bir yanılgıyla, yükselmiş gibi görür. Federal politikanın gerçeğini bu yanılgı belirlemiş ve sonuçta asıl etkili politikaları enflasyonla mücadeleden alıkoymuştur".**

Spiro'ya göre (2005:179) kayıtdışı ekonominin vergiden kaçması yüksek vergi oranlarının sonucu olsa da, bu kaçırılmalar vergi kaçırmanın zor olduğu alanlarda daha yüksek vergi oranları doğurmaktadır. Ona göre kayıtdışı ekonomiye katılım olanağı tanınması vergi kaçakçılığının kolay olduğu faaliyet alanlarına bir nevi devletin "subvensiyon" aktarması manasına geliyor ki, bunlar da genellikle

verimliliğin düşük olduğu alanlardır. Bakkal'a göre de (2007:95) kaçırılan vergi bir grup mükellef tarafından bir nevi faizsiz kredi gibi kullanılmaktadır ve bu da mükellefler arasında haksız rekabet yaratmaktadır.

Gerçekten de kayıtdışı sektörün en önemli olumsuz etkisi kamu gelirleri üzerindedir. Şema 1'de de ifade edildiği gibi kayıtdışı sektörün gelişimiyle devletin vergi gelirleri arasında bir "kısır döngü" ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, kayıtdışı sektörden ileri gelerek gelirleri azalan devlet, zorunlu olarak resmi sektörde vergi yükünü artırma yolunu seçmektedir ki, bu da resmi sektörde faaliyet gösterenlerin kayıtdışı sektöre yönelmesini daha da özendirir ve sonuçta daha büyük bir kayıtdışı sektör oluşturmaktadır.

Şema 1: Kayıtdışı Ekonomi ve Vergilendirmede "Kısır Döngü"

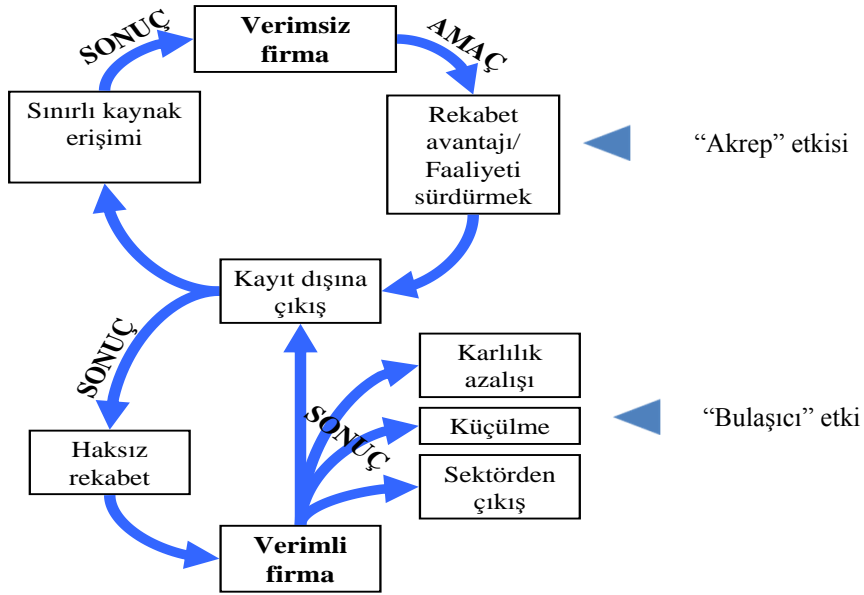
Kaynak: ERCAN, Metin (2006).

Kayıtdışı sektörün ekonomik kaynakların etkin olmayan kullanımına yol açtığını söyleyen Kesselman'a göre (1997) kayıtdışı sektör aktörleri kazandığı gelirleri tasarrufa ve gayri-menküle dönüştürmekten daha fazla tüketime yönlendirmektedirler. Çünkü bu zaman vergi otoritelerinin dikkatinden kaçmaları daha kolay olmaktadır. Filip Palda'ya göre de kayıtdışı sektör dışsal ekonomiler sorunu ve diğer etkinsizlikler doğurmaktadır (Spiro, 2005:180). Soruna daha kapsamlı yaklaşan Ercan (2006) ise Şema 2'de de sunulduğu gibi kayıtdışı sektörün ekonomide verimlilik bakımından iki temel etkisi – "akrep" ve "bulaşıcı" – olduğunu göstermektedir. "Akrep" etkisine göre kayıtdışı sektöre yönelen firmanın kaynaklara, özellikle de sağlam mali kaynaklara erişimi kısıtlanmakta ve sonuçta verimsiz bir firma ortaya çıkmaktadır. Fakat bu firma devlet karşısındaki yükümlülüklerinden kaçtığından belli bir rekabet üstünlüğü kazanmakta ve faaliyetini sürdürmek için daha fazla kayıtdışılığa yönelmektedir. "Bulaşıcı" etki ise kayıtdışı sektörün resmi sektöre de bulaşması durumunu ifade etmektedir. Şöyle ki, kayıtdışı sektöre yönelen firmalar resmi sektördeki verimli firmalar karşısında haksız rekabet üstünlüğü kazanmakta ve bu da resmi sektör firmalarının ya

randıman oranının azalması, küçülmesi ve sonuçta sektörden çıkması ile sonuçlanmakta, ya da onların da kayıtdışı sektöre yönelmesine neden olmaktadır.

Şema 2: Verimsizlik-Kayıtdışılık Sarmalı

Kaynak: ERCAN, Metin (2006)

Ekonomistler kayıtdışı ekonominin sosyo-politik alandaki ciddi olumsuz etkileri üzerinde de durmaktalar. Bu bakımdan Feige (1990:991) şunları yazmaktadır: “*Kayıtdışı ekonominin genişlemesi anarşi oluşturmakta ve bu ekonomik gelişim sürecinin hızlandırılmasına katkı sağlaması gereken politik, hukuksal ve ekonomik kurumların istikrarını ve sorumluluğunu ortadan kaldırmaktadır*”. Hernando De Soto ise konuya daha katı bir şekilde yaklaşmaktadır. Altuğ’un (1999:285) aktardığı üzere De Soto konuyla ilgili şunları belirtmiştir: “*Yetkisini ancak toplam nüfusun yüzde 40’i için kullanabilen hükümet, sosyal ve siyasi istikrarı nasıl sağlayabilir? Demek ki, Üçüncü Dünya Ülkelerinde darbelerin bu kadar sık yaşanması bir tesadüf değildir.*”

Kayıtdışı ekonominin en ilginç özelliklerinden birisi kendi kendinin hem nedeni, hem de sonucu olabilmesidir. Konunun bu yönüne değinen Soylan’a göre (2008a:22-23; 2008b:39-42) kayıtdışı ekonominin çarpan etkisi vardır. Şöyle ki, üretim aşamasında her hangi bir kayıtdışılık varsa, bu son tüketiciye kadar tekrar üretimin her aşamasında en az kendisi kadar kayıtdışılık doğuracaktır.

Kayıtdışı sektörün olumsuz etkileriyle ilgili yukarıda gösterilen teorik yaklaşımlar bazı ampirik araştırmalar tarafından da desteklenmektedir. Şöyle ki, Schneider ve Klinglmair (2004:21-29) tarafından yapılan bir ampirik çalışmanın sonuçlarına göre 1990-2000 yılları arasında Gelişmekte Olan Ülkelerde kayıtdışı sektörün her %1 oranında artışı resmi ekonomik büyüme oranında %4,5-5,7'lik bir azalmaya neden olmuştur. 1996 yılında ise Norman Loayza Latin Amerika ülkeleri için yaptığı araştırmada 1980-1992 yılları arasında kayıtdışı sektörün her %1'lik artışının kişi başına reel resmi GSYİH artışında %1,22'lik bir azalmaya neden olduğunu ortaya çıkarmış ve bunu da kayıtdışı sektörün resmi sektörde kamu hizmetlerini kısıtlaması ve mevcut kamu hizmetlerinin etkisizliği ile ilişkilendirmiştir (Schneider ve Enste, 2002:160).

1987 yılında Joel Houston teorik iş devreleri modeli çerçevesinde vergi ve para politikasıyla kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi araştırmış ve şöyle bir sonuca varmıştır ki, kayıtdışı ekonominin varlığı mali veya parasal uyarıcının enflasyon baskısı yaratan etkilerini yükseltmektedir (Schneider ve Enste, 2000:88).

1998 yılında Almanya Emek ve Sosyal Dayanışma Federal Bakanlığı'nın hesaplamalarına göre ülkede her 10 bin kayıtdışı işe 160 milyon veya her kayıtdışı işe 16 bin Euro'dan fazla vergi kaybı (sosyal güvenlik vergileriyle birlikte) ortaya çıkmıştır. Schneider ve Enste'e göre (2002:175) bu kayıtdışı sektörle çeşitli düzeylerde ilişkili olan 5 milyon kişi için yaklaşık 80 milyar Euro demektir. Kanada için yapılan hesaplamalara göre bu ülkenin kayıtdışı ekonomi sonucunda ortalama yılda 6 milyar dolar kaybettiği ortaya çıkmıştır. Yeni Zelanda için de aynı senaryo ile yapılan hesaplamalara göre bu kayıp toplam vergi gelirlerinin %6,4-10,2'i oluşturmaktadır (Bajada ve Schneider, 2005:3).

Yüce'nin (2007:72-73) yayınladığı anket araştırma sonuçlarına göre ankete katılanların Kazakistan'da %8,7'i, Kırgızistan'da %17,6'ı, Rusyanın Hakasya Cumhuriyetinde ise %31,4'ü kayıtdışı ekonomiyi ülkede rekabet ortamını bozucu faktör gibi değerlendirmiştir.

Kayıtdışı sektörün yolsuzluk oluşturucu etkisini ortaya çıkaran ampirik araştırmalar da mevcuttur. Akçay'ın (2001:232) 23 geçiş ülkesi üzerinde yaptığı ekonometrik araştırmanın sonucuna göre yolsuzluğun iki temel nedeninden birisinin kayıtdışı ekonomi (diğerinin ekonomik özgürlük) olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmaya göre bu ülkelerde kayıtdışı sektörde her %1'lik artış yolsuzluk endeksinde 0,02 kadar artışa neden olmuştur. Choi ve Thum (2002:22) yaptıkları bir araştırma sonucu ekonomik aktörlerin kayıtdışı sektöre yönelmesinin kamu çalışanlarını da yolsuzluğa iteceği kanaatine varmışlardır. Dreher ve Schneider'in (2006:15) 1994-2002 yılları arası 120 ülke üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre de düşük gelirli ülkelerde kayıtdışı ekonomi yolsuzluk oranını yükseltmekte ve bu bakımdan onun tamamlayıcısı rolünü oynamaktadır.

4. Kayıtdışı Sektörün Ekonomideki Rolü Üzerine Ortak Yaklaşımın Çerçevesi

Aslında kayıtdışı sektörün olumlu etkileriyle ilgili tüm söylenenler bir tarafa bırakılarak gösterilebilir ki, konuya makroekonomik açıdan yaklaşıldığında ekonomide her hangi bir olgu toplam refah kaybına neden olmuyorsa, hatta tam tersi, onu yükseltiyorsa, bu olgunun mevcutluğunun taktir edilmesi, hatta özendirilmesi gerekmektedir. Bu ilkedan hareketle kayıtdışı sektörün ekonomideki rolüne yaklaşıldığında ise iki temel soru ile karşılaşılmaktadır:

- Birincisi, kayıtdışı sektör ekonomideki payı itibarile hangi sınıra kadar olumlu etkilerini sürdürebilir? Diğer ifadeyle, makroekonomik açıdan kayıtdışı ekonominin optimal büyüklüğünün ne kadar olması gerekir?
- İkincisi, mikroekonomik açıdan yaklaşıldığında kayıtdışı sektörün temel olumlu etkilerini doğuran bu sektördeki hangi ekonomik faaliyet türleridir?

İlk soruya modern kayıtdışı ekonomi teorisinin verdiği yanıt, kayıtdışı sektörün büyüklüğünün resmi GSMH'nın %10'a kadar ola bileceği şeklindedir (Bakkal, 2007:86-87).

İkinci soruya verilen yanıt ise randımanlı olmaları kayıtdışılıklarına bağlı olan suç teşkil etmeyen kayıtdışı sektör faaliyetleridir. Diğer ifadeyle, kayıt altına alınacakları taktirde randımanlı olamayacak faaliyetlerdir ki, bunlara bazen resmi sektörün tamamlayıcısı olan kayıtdışı faaliyetler de denilmektedir. Bu faaliyetler kayıt altına alındığında belli bir süre sonra kendiliğinden ortadan kalkacak ve bu da ekonomide toplam refah kaybına yol açabilecektir. Sorunun bu yönüne değinen Özsoylu'ya göre de (1996:52-54) kayıtdışı ekonomiyi tamamen olumsuz değerlendirmek hiç de doğru değildir ve ekonomik aktörlerin gelirlerini artırması, düşük riske sahip olması, talep ve arzın fiyat elastikiyetinin yüksek olması şartları çerçevesinde bu sektör resmi sektörün tamamlayıcısı olabilir. Literatürde çoğu kez enformel sektör adı altında incelenen bu tür kayıtdışı faaliyetlerin olumlu yanları bazı uluslararası kuruluşlar tarafından da zaman zaman dile getirilmektedir. Bununla ilgili olarak Algan (2004:6) şunları ifade etmektedir: “*Kayıt dışı ekonominin ülke ekonomisine olan etkileri konusunda çok farklı ve aynı zamanda birbirine zıt görüşler öne sürülmüştür. Konu ile ilgili çalışan tüm uzmanlar yer altı ekonomisi ile ilgili etkiler konusunda aynı görüşte iseler de, enformel ekonomi konusunda farklı görüşler hakimdir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için enformel ekonomi konusunda çok radikal söylemlere de rastlamak mümkündür. Örneğin, Dünya Bankasının son raporlarında sürekli olarak gündeme gelen “yoksulluk” sorunu doğrultusunda enformel ekonominin, yoksulluk sorununa geçici bir çözüm olacağı vurgulanmaktadır. Aynı şekilde Uluslar arası Çalışma Örgütü'nün (İLO) raporlarında da enformel ekonomi konusuna gönderme yapılarak, gelişmekte olan ülkelerde kalkınma politikalarında enformel sektör girişimciliğinin önemine işaret edilmektedir.”*

Fakat yukarıda söylenenlere rağmen, bir çok yazarın da belirttiği gibi kayıtdışı sektörün olumlu etkileri onun olumsuz etkileri karşısında çok küçük ve önemsiz kalmakta ve genellikle de kısa vadeli özellik taşımaktadır. Bajada ve Schneider (2005:6) kendi çalışmalarında kayıtdışı ekonominin olumlu etkileriyle ilgili literatürde yer alan bazı görüşlere yer verdikten sonra şunları yazıyorlar: “...(Kayıtdışı faaliyetlerin) neden olduğu verimlilikteki artışlar onların önceleri tasvir ettiğimiz maliyetleri karşısında küçük ve önemsiz kalabilir. Kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomideki yapısal değişimlere olanak sağladığı yönündeki telkinlerin hiçbir kanıtı bulunmamaktadır. Denetimlerden elde edilmiş bulgular kayıtdışı ekonomide hiçbir yenilikçiliğin bulunmadığını göstermektedir. Kayıtdışı ekonomide işlem gören faaliyetler çok benzer faaliyetlerdir, eğer benzer olmasalardı kayıtlı ekonomide bulunurlardı. Kayıtdışı ekonominin rekabeti teşvik etmesiyle ilgili de herhangi bir kanıt yoktur. Görünen o ki, önemli büyüklükte kayıtdışı ekonominin doğurduğu dezavantajlar onun sunabileceği yararlardan daha fazladır.” Kıldış (2000) kayıtdışı ekonominin az da olsa olumlu etkilerinin olduğunu ifade etse de, onun olumsuz etkilerinin ağırlığının gün geçtikçe artış gösterdiğini belirtmektedir. Vuslat Us ve Sadık Kırbaş gibi yazarlar ise kendi çalışmalarında kayıtdışı ekonominin olumlu yönlerinin kısa vadeli olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Us (2004:15) bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Sonuç olarak, kayıtdışı ekonominin ancak kısa vadeli olarak nitelendirilebilecek olumlu etkileri olduğu unutulmamalı; gerek kısa dönem, gerekse uzun dönemde kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi üzerinde pek çok olumsuz etkileri olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır.” Kırbaş (1995: 26-27) ise çağdaş devlet kavramına da vurgu yapmakla, konuyla ilgili şunları yazmaktadır: “Sonuç olarak ne kadar sempatik görünse de, kısa vadede olumlu sonuçlar verse de, - uzun vadede çağdaş bir devlet oluşturmak istiyorsak – faaliyetlerin belgelendirilmesi, dolayısıyla vergilendirilmesi gerekiyor. Hedef bu ise, kayıtdışılığın bu yararlarını bir tarafa iterek, sorunları üzerinde durup, bunlara çözümler aramak gerekir.”

Görüldüğü üzere, tüm ekonomik konularda olduğu gibi kayıtdışı sektörün ekonomideki rolü incelendiğinde de konunun kısa ve uzun vadede ele alınması önem arz etmektedir. Ekonomik süreçlerin kısa ve uzun vadede farklı sonuçlar doğurması kayıtdışı sektör faaliyetleri için de geçerlidir.

5. Sonuç

Böylece araştırmalar göstermiştir ki, literatürde kayıtdışı sektörün ekonomideki rolü ile ilgili çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Kayıtdışı ekonominin makroekonomik, mikroekonomik, kamu maliyesi ve sosyal bakımdan önemli etkilerine dayanılarak oluşturulan ve ampirik araştırmalar tarafından da desteklenen bu yaklaşımları olumlu ve olumsuz olmak üzere iki temel gruba ayırmak mümkün olmaktadır.

Kayıtdışı sektörün ekonomideki rolüne olumlu yaklaşanlar, onun temel olumlu etkilerini gerekçe göstermektedirler. Bu yaklaşımı savunanların büyük

çoğunluğu modern kayıtdışı ekonomi kuramı çerçevesinde ortaya çıkmış dualist, yapısalci ve legalist ekollerin temsilcileri, aynı zamanda da neoliberal ekonomistlerdir.

Kayıtdışı sektörün ekonomideki rolüne olumsuz yaklaşanlar ise doğal olarak bu sektörün olumsuz etkilerine dayanmaktadırlar ve esas savunucuları da başta maliyeciler olmakla, keynesci ve neokeynesci ekonomistlerdir. Politikada bu yaklaşımın esas savunuculuğunu yapanlar ise daha fazla sol kanat politikacılarıdır.

Ekonomide kayıtdışı sektörün olumlu ve olumsuz yönlerinin karşılaştırmalı analizini yapan yazarlar ise bu sektörün olumlu yönlerinin genellikle kısa vadede kendini gösterdiğini, uzun vadede ise olumsuz yönlerinin daha belirgin olduğu görüşüne varmışlardır. Böyle bir durumda ise bu sektörle ilgili her bir ülkede ilgili devlet politikasının oluşturulması zorunluluğu da ortaya çıkmaktadır ki, bu politikaların da temel amacı kayıtdışı sektörün suç teşkil eden faaliyetlerini tamamen ortadan kaldırmak, suç teşkil etmeyen faaliyetlerini ise kayıt altına alarak resmi sektöre entegre etmektir.

Kaynaklar

AKALIN, Güneri (1996), “Kayıt Dışı Ekonomi Sorunu ve Yasa Tasarısı (I)”//Vergi Dünyası, Sayı 178, Haziran, s. 27 – 38.

AKÇAY, Selçuk (2001), “Geçiş Ekonomileri ve Yolsuzluk”. Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 11, Sayı 2 (Ocak), s. 219-233.

ALGAN, Neşe (2004), “Türkiye’de Kayıtdışı Sektör: Boyutları, Etkileri, ve Kayıt dışı Sektörü Küçültme Konusunda Öneriler”, Tisk-İşveren Dergisi, Ağustos.

ALTUĞ, Osman (1999), “Kayıtdışı Ekonomi”. İstanbul: Türkmen kitabevi.

AYDIN, Bülent M. (2006), “Türkiye’deki Kayıt Dışı Ekonomide Vergi Denetiminin Önemi 2002-2007”. İstanbul: Vergi Denetmenleri Derneği Yayını.

AYDEMİR, Şinasi (1995), “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi”. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği.

BAĞIRZADE, Elşen (2012), “Kayıt Dışı Ekonomi Kavramına Ortak Yaklaşım Sorunu: Makroiktisat Kapsamlı Kavramsal Analiz”. T.C. Hacettepe Üniversitesi PEGEM, Sosyoekonomi Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 18, Temmuz-Aralık, ss.195-224.

BAKKAL, Ufuk (2007), “Kayıt Dışı Ekonomi”. İstanbul: Derin Yayınları.

BAJADA, Christopher ve SCHNEIDER, Friedrich. (2005). “An Introduction”. Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 1-11.

BERNABÈ, Sabine (2002), “Informal Employment in Countries in Transition: A conceptual framework”. Centre for Analysis of Social Exclusion London School of Economics, CASEpaper 56, London, April.

CARTER, Michael (1984), "Issues in the Hidden Economy – A Survey", *Economic Record*, Vol. 60, No. 170, pp. 209-221.

CHOI, Jay Pil ve THUM, Marcel (2002), "Corruption and the Shadow Economy". Center for Economic Studies & Ifo Institute for Economic Research (CESifo), Working Paper No. 633 (2), Munich, January.

DREHER, Axel ve SCHNEIDER, Friedrich (2006), "Corruption and the Shadow Economy: An Empirical Analysis". Swiss Institute for Business Cycle Research, Working Paper No. 123, January.

EILAT, Yair ve ZINNES, Clifford (2000), "The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance". Harvard Institute for International Development, CAER II Discussion Paper No. 83, 2000, September.

ERCAN, Metin (2006), "Kayıtdışı Ekonomi ve Hızlı Tüketim Malları Sektörü". Ankara: Nurol Matbaacılık.

ERDAĞ, Nevzat (2007), "Kayıt Dışı: Kara Para, Yolsuzluk". İstanbul: Cinius.

FEIGE, Edgar L. (1990), "Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach", *18 World Development*, pp.989-993.

FLEMING, Matthew H., ROMAN, John ve FARRELL, Graham (2000), "The Shadow Economy". *Journal of International Affairs*, Spring, 53, No. 2, pp.387-409.

FREY, Bruno S. (1994), "Gölge Ekonomi ve İktisat Politikası". çev. A. Kibritçioğlu. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt: 5, No. 13, s. 91-108.

GHERSI, Enrique. (1997), "The Informal Economy in Latin America". *Cato Journal: An Interdisciplinary Journal of Public Policy Analysis* 17, no. 1: 99–108.

HARDING, Philip ve JENKINS, Richard (1989), "The Myth of the Hidden Economy", Philadelphia: Open University Press.

IŞIK, Nihat, ACAR, Mustafa (2003), "Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, No.21, s.117-136.

İKİZ, Ahmet Salih (2000), "Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye’de Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri". Basılmamış Doktora Tezi, T.C Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İzmir.

KESSELMAN, Jonathan R. (1997), "Policy Implications of Tax Evasion and the Underground Economy", in O. Lippert and M. Walker (1997), *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*, The Fraser Institute, Vancouver, BC, Canada, pp.293-317.

KILDİŞ, Yusuf (2000), “Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal-Uluslar Arası Boyutu ve Çözüm Önerileri”. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://www.sbe.deu.edu.tr/Yayinlar/dergi/dergi05/kildis.htm>, Cilt 2, No.2, s. 1-10.

KIRBAŞ, Sadık (1995). “Kayıtdışı Ekonomi: Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları”. TESAV Yayın No: 9.

LATOV, Yuri ve KOVALEV, Sergey (2006), “Tenevaya Ekonomika”. Moskva: Norma.

LEMIEUX, Pierre (2007), “The Underground Economy: Causes, Extent, Approaches”. Montreal Economic Institute Research Paper, Canada, Montreal, November.

MARTINO, Antonio (2005), “Promises, Performance and Prospects: Essays on Political Economy 1980-1998”, Liberty Fund Inc

OVIEDO, Anna M., THOMAS, Mark. R. ve KARAKURUM-ÖZDEMİR, Kamer (2009), “Economic Informality: Causes, Costs, and Policies – A Literature Survey”. World Bank Working Paper No. 167, Washington, D. C.

ÖZSOYLU, Ahmet F. (1996), “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi”, İstanbul: Bağlam Yayınları.

PEACOCK, Alan ve SHAW, Graham (1982), “Tax Evasion and Tax Revenue Loss”. Public Finance, Vol. 37, pp. 269-278.

PORTES, Alejandro., CASTELLS, Manuel. ve BENTON, Lauren (1989), “The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries”, Baltimore: John Hopkins University Press.

PRAGER, Jonas (1983), “Two Cheers for the Underground Economy”, Economy Policy Papers, Centre for Applied Economics, New York University.

SCHNEIDER, Friedrich ve ENSTE, Dominik (2000), “Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences”. Journal of Economic Literature, March, Vol. XXXVIII, pp. 77-114.

SCHNEIDER, Friedrich ve ENSTE, Dominik (2002), “The Shadow Economy: An International Survey”. Cambridge: Cambridge University Press.

SCHNEIDER, Friedrich ve BAJADA Christopher (2003), “The Size and Development of the Shadow Economies in the Asia-Pacific”. Johannes Kepler University Linz, Department of Economics, Working Paper No. 0301, April.

SCHNEIDER, Friedrich ve KLINGLMAIR, Robert (2004), “Shadow Economies around the World: What Do We Know?”. IZA Discussion Paper No.1043, March.

SCHNEIDER, Friedrich ve HAMETNER, Bettina. (2007), “The Shadow Economy in Colombia: Size and Effects on Economic Growth”. <http://www.econ.jku.at/Schneider>

SCHNEIDER, Friedrich (2007), "Reducing the Shadow Economy in Germany: A Blessing or a Curse?" July 10.

SKOLKA, Jiri (1984), "A Few Facts About the Hidden Economy Seminar – The Unofficial Economy, Consequences and Policies in the West and East", cited in Mirus, R., Smith, R. S. and Karoleff, V. (1984), Canadian Public Policy, Vol. 20(3), pp.235-52

SOYLAN, Bülent (2008a), "Kayıtdışı". İstanbul: Altan Basım, Mart.

SOYLAN, Bülent (2008b), "Vergiyi Anlamak". İstanbul: Altan Basım, Şubat.

SPIRO, S. Peter (2005), "Tax Policy and the Underground Economy". Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp.179-201.

ŞİŞMAN, Yener (1999), "Ekonomik Faaliyetlerde Enformelleşme ve Türkiye’de Enformel Ekonomik Faaliyetlerde Çalışanlara Yönelik Sosyal Politikalar: Eskişehir’deki Seyyar Satıcılar Üzerine Bir Alan Çalışması". Anadolu Üniversitesi Yayınları No. 1165, Eskişehir.

US, Vuslat (2004), "Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği". Tartışma Metni 2004/17, Türkiye Ekonomi Kurumu, Haziran.

ÜLGEN, Sinan ve ÖZTÜRK, Ulaş (2007), "Kayıtdışı Ekonomi: Türkiye Serüveni". İstanbul: Deloitte CEO Serisi.

WALLACE, Claire, HAERPFER, Christian ve LATCHEVA, Rossalina (1998), "The Informal Economy in East-Central Europe 1991-1998". Vienna, Institute for Advanced Studies, Sociological Series No. 64, June.

WINKLER, Raymundo (1997), "The Size and Some Effects of the Underground Economy in Mexico". The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 217-221.

WITTE, Ann D. (2008), "The nature and extent of unrecorded activity: a survey concentrating on recent US research" / The Economics of the Hidden Economy, Volume I, Edward Elgar Publishing, pp. 28-48.

YETİM, Sedat (1999), "Türkiye’de Vergi Kaçakçılığı ve Kayıt Dışı Ekonomi". Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 215, İstanbul.

YILMAZ, Gülay A. (2006), "Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları". İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası.

YÜCE, Mehmet (2007), "Eski Sovyet Birliği Ülkelerinde Mükelleflerin Vergiye Bakışı Üzerine Bir Çalışma". Akademik Araştırmalar Dergisi 2006-2007, Sayı 31, s. 65-81